

Waarom die vorm en oriëntatie van Borssele?

Herkomst en betekenis van een Zeeuwse dorpsplattegrond uit de vroege zeventiende eeuw

van der Weele, Pieter; Rutte, Reinout

DOI

[10.48003/knob.120.2021.1.707](https://doi.org/10.48003/knob.120.2021.1.707)

Publication date

2021

Document Version

Final published version

Published in

Bulletin KNOB: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Citation (APA)

van der Weele, P., & Rutte, R. (2021). Waarom die vorm en oriëntatie van Borssele? Herkomst en betekenis van een Zeeuwse dorpsplattegrond uit de vroege zeventiende eeuw. *Bulletin KNOB: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 120(1), 1-13 / 1-14. <https://doi.org/10.48003/knob.120.2021.1.707>

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

WAAROM DIE VORM EN ORIENTATIE VAN BORSSELE?

HERKOMST EN BETEKENIS VAN EEN ZEEUWSE DORPSPLATTEGROND UIT DE VROEGE ZEVENTIENDE EEUW

PIETER VAN DER WEELE EN REINOUT RUTTE

Velen kennen de naam Borssele door de kerncentrale, die vlak bij het dorp Borssele staat. Weinigen weten dat dit dorp in de Zak van Zuid-Beveland heel bijzonder is.

▲ 1. Kaart door Christiaan Sgrooten uit 1573 van de zuidwestelijke delta en omliggende gewesten, waarop de gebieden zijn weergegeven die tijdens de stormvloed van 1530 en 1532 verloren gingen (links). Het eiland Zuid-Beveland (rechts-boven). De ligging van het verzonken dorp Monster, waar later het nieuwe dorp Borssele werd gebouwd (rechtsonder) (Wikimedia Commons)

Het werd in 1616 aangelegd volgens een zeer uitgesproken, symmetrische plattegrond: een rechthoekig plein te midden van een rechtlijnig stratenplan. Borssele is het enige dorp op de Zeeuwse eilanden met zo'n opzet. Niet alleen de vorm is opvallend, maar ook de oriëntatie: het dorp ligt gedraaid ten opzichte van de omliggende wegen en landbouwkavels, iets wat op het eerste gezicht uiterst curieus en onpraktisch lijkt.

In verschillende publicaties worden de unieke vorm en de opmerkelijke oriëntatie van Borssele besproken.¹

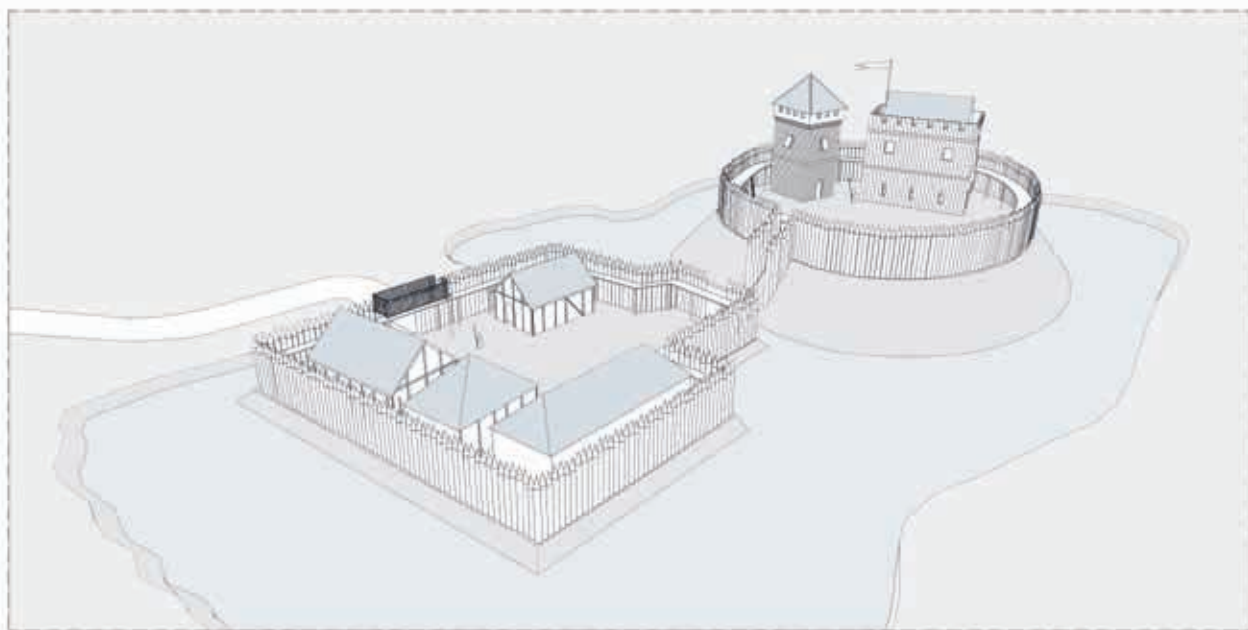
De vraag naar het *waarom* wordt echter zelden gesteld, laat staan beantwoord. In dit artikel doen wij een poging die vorm en oriëntatie te verklaren. Eerst behandelen we de ontstaansgeschiedenis van Borssele. Daarna volgt een analyse van de morfologie, om uiteindelijk te kunnen ingaan op de herkomst en bedoeling daarvan door Borssele te beschouwen in het licht van de eeuwenoude dorpsstichtingstraditie in de zuidwestelijke delta.

ONTSTAANSGESCHIEDENIS

De geschiedenis van Borssele wordt gekenmerkt door twee fasen: voor en na de Sint-Felixvloed van 1530 en de Allerheiligenvloed van 1532. Vóór deze verwoestende stormvloed was Borssele een eiland, bestuurd door de heren van Borssele, een oud en machtig adellijk Zeeuws geslacht. Op de plek van het huidige dorp Borssele lag toen een dorp dat Monster heette. Deze naam is vermoedelijk afgeleid van ‘monasterium’, wat duidt op een klooster of kerk ter plaatse.² Monster lag bij het stamslot van de heren van Borssele op een kunstmati-

ge heuvel, de Berg van Troje genaamd (afb. 2). Het kasteel werd in 1301 zwaar beschadigd tijdens een geschil tussen de heren van Borssele en de graaf van Holland.³ Daarna raakte het in verval, maar tot op de dag van vandaag zijn resten van deze kasteelheuvel terug te vinden. Monster werd weggevaagd tijdens de twee stormvloed en de daaropvolgende periode van bijna honderd jaar waarin het water vrij spel had (afb. 1).

Op 11 mei 1616 kreeg het stadsbestuur van Goes het volgende jubelbericht: ‘dat het lant van Borssele, op gisteren, wesende den 10den deeser, geverscht was uit het zout, daer van Godt almachtigh moet geloof en gedankt zijn’.⁴ De bedijking van het in 1530-1532 verdrinken land was voltooid. Ruim 1400 hectare vruchtbare kleigrond kon worden verpacht aan boeren en zou de initiatiefnemers en de stad Goes die in het project investeerden geld gaan opleveren. De dijk van het nieuwe land van Borssele sloot in het noordoosten aan op een eerdere bedijking en in het zuidoosten op zogenoemd oudland.⁵ Na het sluiten van de dijk vond de afwatering plaats via drie uitwateringen, tevens havens,

2. Reconstructie van het kasteel Berg van Troje voor de beschadiging in 1301 (boven). Plattegrond van het kasteel Berg van Troje in de huidige staat volgens gegevens van Stichting Het Zeeuwse Landschap, met in wit toegevoegd vestingwerken en gebouwen van voor 1301 (onder) (tekeningen Pieter van der Weele)

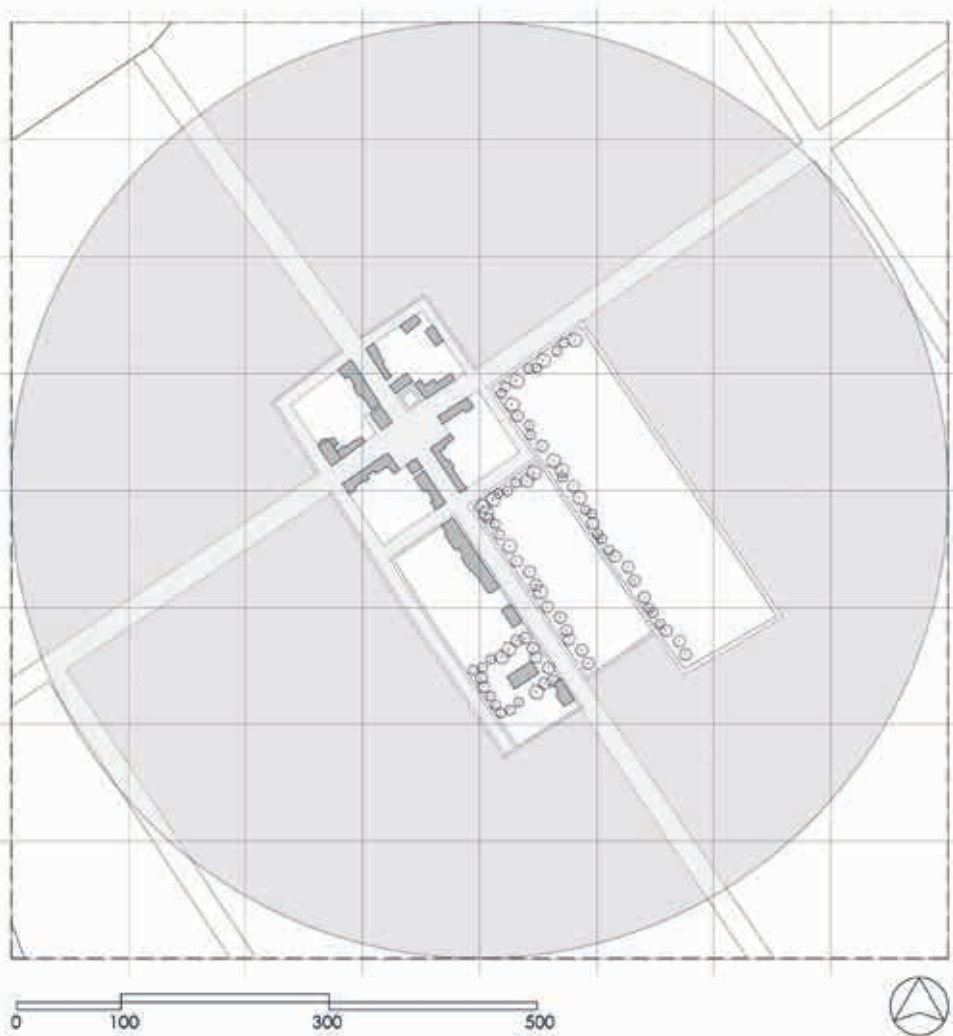

3. De bedijking Borssele door D.W.C. Hattinga, rond 1750 getekend naar een kaart van Wilhem Tromp uit 1722 (Zeeuws Archief Middelburg)

te weten Weele, Assenburgh en Thevic. Het nieuwe land werd in hoofdlijnen verdeeld in akkerbouwpercelen van ongeveer 800 bij 800 meter, gescheiden door een raster van wegen (afb. 3). Richtinggevend voor de oriëntatie van dat raster was de vorm van de polder bepaald door het dijktracé, dat afhing van de natuurlijke ondergrond en situatie ten tijde van het bedijken: schorren, slikken, platen, krekken, geulen en de bijbehorende eb- en vloedstromen. Naast de resten van het oude kasteel, de Berg van Troje, ter plaatse van het oude dorp Monster, werd het nieuwe dorp Borssele gepland.⁶

Het bedijkingsproject was vanaf 1614 geïnitieerd door twee burgemeesters van Goes, Cornelis Soetwater en David van der Nisse, met medewerking van de jurist Boudewijn de Witte.⁷ Soetwater, die tevens dijkgraaf van de Brede Watering Bewesten Yerseke was, en zijn twee kompanen werden bijgestaan door enkele

andere Zeeuwse dijkgraven en (oud)burgemeesters uit de omgeving. Tot de medebedijkers behoorde ook Pieter van der Nisse, de baljuw van Nisse, die tevens optrad als landmeter van het project en de dorpsaanleg.⁸ Uit een contemporaine bron, een ambtelijk schrijven dat is overgeleverd in het gemeentearchief van Goes, blijkt dat Soetwater verantwoordelijk was voor de dorpsplattegrond: ‘Gedelibereert zijnde waer dat men het dorp inden lande van Borssele zal leggen [...] ende aldaer te doen afsteeken op en omtrent de plaetse van Monster het dorp, op zulken forme als zij onderling zullen goetvinden, ten naeste bij volgens zeker concept gemaekt bij den dijkgraef Soetwater, en in ’t Collegie [bedoeld worden Soetwater en zijn medebedijkers] geleezen zijnde.’⁹ Deze bron gaat niet in op de specifieke vorm van de plattegrond en de oriëntatie die Soetwater koos.

4. Plattegrond van Schoondijke in de achttiende eeuw; het plein ligt op het kruispunt van twee belangrijke polderwegen (links). De oriëntatie van Schoondijke volgt de lijnen van het polderraster (rechts) (tekeningen Pieter van der Weele)

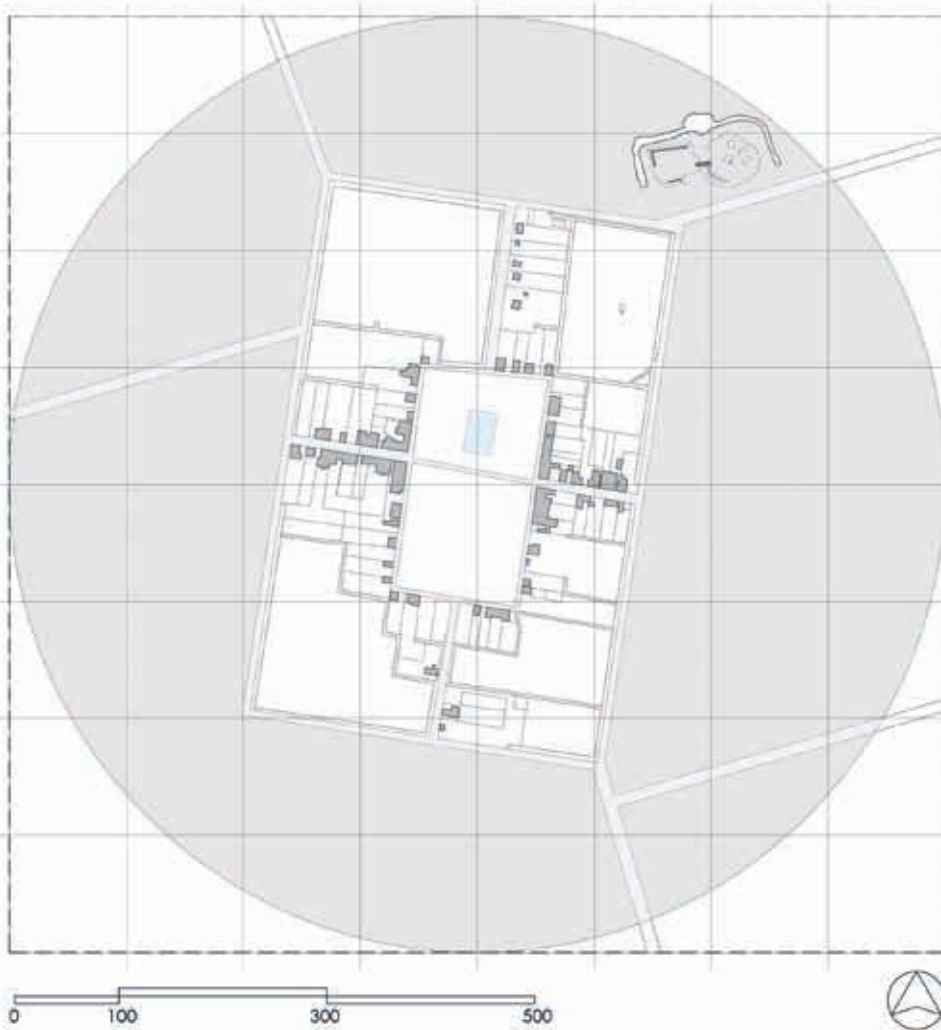
MORFOLOGIE

Historisch geograaf Aad de Klerk onderscheidt verschillende soorten dorpen in Zeeland op basis van hun plattegrondvorm: kerkringdorpen, voorstraatdorpen, ringstraatdorpen (een combinatie van de eerste twee), wegdorpen, dijkdorpen en vestingdorpen.¹⁰ Borssele kan worden beschouwd als een wegdorp. Daarover schrijft De Klerk: 'Vooral in de grote polders die vanaf de 17e eeuw werden bedijkt, treft men wegdorpen aan. Deze dorpen ontstonden ten gevolge van vestiging niet aan de rand, maar middenin de polder. Daarbij koos men in een aantal gevallen een kruispunt van twee of meer polderwegen [...]. Vandaar dat ze ook wel betiteld worden als kruiswegdorpen. Een zekere planning lijkt in een aantal gevallen niet uitgesloten. Die uitte zich onder meer in het feit dat vooraf ruimte voor het dorp werd gereserveerd.'¹¹ Als goed voorbeeld noemt hij Schoondijke in Zeeuws-Vlaanderen, waar de polderwegen in het hart van het dorp kruisen (afb. 4).

Borssele is eveneens gesitueerd op de kruising van twee polderwegen en heeft een op het noorden georiënteerde rechthoekige vorm, maar het dorp is gedraaid ten opzichte van het polderraster (afb. 5). Vier straten

verbinden de buitenste rechthoek, die de grens van het dorp bepaalt, met de binnenste rechthoek: het centrale plein dat het centrum vormt. Een straat snijdt dit plein in twee delen. Op het noordelijke deel ligt de vate, de drinkplaats voor het vee, het zuidelijke is bestemd voor de kerk en het kerkhof.¹² Aan het plein verzeen woningen, een raadhuis en een herberg.

Borssele ligt niet aan de rand van de polder en dat is opmerkelijk. Bij grote bedijkingen in de zuidwestelijke delta was het eeuwenlang gebruikelijk om nieuwe dorpen juist aan de rand van de polders te stichten, op een plek waar een haven lag en kon worden geprofiteerd van handel.¹³ Kennelijk hadden Cornelis Soetwater en zijn kompanen gegronde redenen om het dorp Borssele in de polder te situeren. De aanleg van de gekozen plattegrond was aan de rand van de polder onmogelijk, omdat daar een haven en de ringdijk bepalende elementen zouden zijn geweest ten koste van het rechthoekige plein met het assenkruis van noord-zuid en oost-west georiënteerde straten die de plattegrond dubbel symmetrisch maakten. Voordeel van een centrale ligging in de polder ten opzichte van een excentrische aan de rand, was een zekere gelijkwaardigheid in

5. Plattegrond van Borssele, gesticht in 1616, met ten noordoosten van het dorp de overblijfselen van kasteel Berg van Troje (links). De oriëntatie van het dorp Borssele, gedraaid ten opzichte van het polderraster (rechts) (tekeningen Pieter van der Weele)

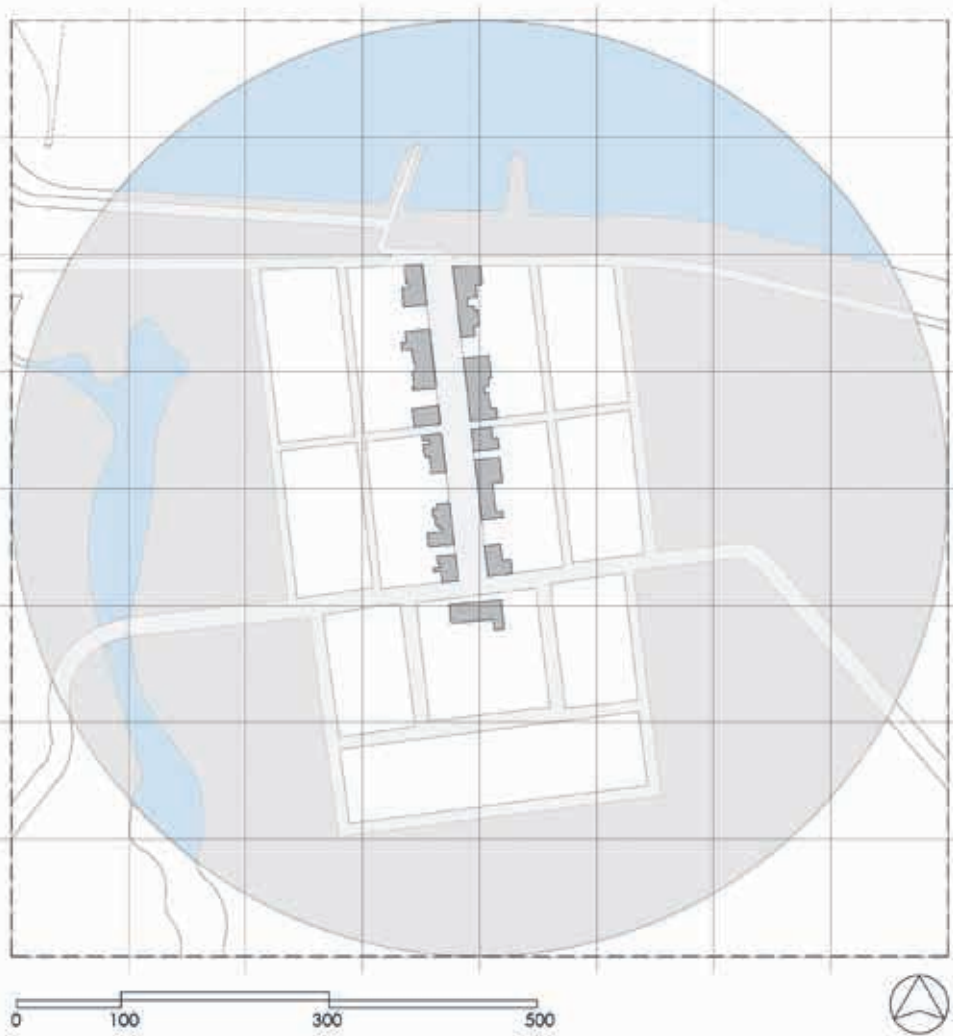
de afstanden die de boeren moesten afleggen om hun agrarische producten naar het dorp te brengen. Deze centrale ligging was bovendien strategisch vanuit bestuurlijk oogpunt: de boeren en het akkerland rondom konden optimaal worden gefaciliteerd en gecontroleerd.

In het geval van Borssele waren er ook specifieke redenen voor de situering. Zoals gezegd verrees het nieuwe dorp welbewust op de plek van het weggevaagde dorp Monster en naast de nog zichtbare resten van de Berg van Troje. In geval van nood, bij overstromingen, kon de bevolking op deze kasteelheuvel een veilig heenkomen zoeken. Deze situering had ook een sterke symboolwaarde: het oude dorp Monster naast het stamslot van de machtige heren van Borssele werd nieuw leven ingeblazen. Soetwater en zijn medebedijkers overwonnen de woeste natuur: uit het bedreigende water maakten zij ordelijk ingericht nieuw land. Ratio kwam in de plaats van chaos. Dit klinkt misschien wat hoogdravend, maar ook de uitgesproken dubbel symmetrische plattegrondvorm van Borssele wijst hierop en verderop zullen we beargumenteren dat de politieke situatie ten tijde van de bedijking en

dorpsaanleg van Borssele eveneens in deze richting wijst.

De Zeeuwse ingenieur P.J. 't Hooft roemt in zijn befaamde boekje uit 1944 over dorpen in Zeeland niet alleen de symmetrie van de aanleg, maar stelt ook dat Borssele is ontworpen volgens de gulden snede, wat later door anderen is herhaald.¹⁴ Volgens 't Hooft meet het dorpsplein door toepassing van de gulden snede 89 bij 140 meter. In werkelijkheid is het plein 103,5 meter breed en in de lengte aan de westkant 177,5 meter en aan de oostkant 183,75 meter. Zouden de afmetingen zijn bepaald door de guldensnedeverhouding 5/8, dan moet bij een breedte van 103,5 meter de lengte 165,6 meter zijn. Dat is dus niet het geval. Ook voor het dorp als geheel is niet uitgegaan van de gulden snede. De totale breedte bedraagt 281,25 meter. In de 5/8-verhouding levert dat een lengte op van 450 meter, maar deze blijkt in werkelijkheid ongeveer 430 meter.

Kan het zijn dat het dorp niet geheel volgens plan is uitgevoerd? Een ontwerp voor Borssele door Soetwater is niet overgeleverd, maar wel kennen we documenten uit 1622 waaruit de afmetingen van het plein kunnen worden afgeleid: 104,35 bij 193,8 meter (de zeventiende-

6. Plattegrond van Colijnsplaat, gesticht in 1598 (links). De oriëntatie van Colijnsplaat, gedraaid ten opzichte van het polderraster (rechts) (tekeningen Pieter van der Weele)

eeuwse maten zijn omgezet in hedendaagse meters).¹⁵ Het plein zou ten noorden en ten zuiden van de oost-west georiënteerde straat twee precies gelijke delen krijgen. De afmetingen wijken echter af omdat aan de noordkant stukken van het plein zijn verkocht als bouwpercelen.¹⁶ Bij nadere bestudering van de plattegrond valt op dat het deel van het dorp ten oosten van de noord-zuid georiënteerde straten iets smaller is dan dat ten westen daarvan. Naar het zich laat aanzien is dit het gevolg van een pragmatisch besluit. Bij voltooiing van de polder bleek dat de akkerlanden rondom het dorp kleiner waren dan gepland, waarop zal zijn besloten om ter compensatie een stuk dorp aan de oostkant op te offeren.¹⁷

Opvallend is natuurlijk de verdraaiing van het dorp ten opzichte van het polderraster. De richting van de noord-zuid lopende straten en het plein wijkt iets af van het huidige noorden, maar ze zijn naar alle waarschijnlijkheid accuraat georiënteerd op het magnetische noorden in 1616. Rond die tijd vertoonde het magnetische noorden namelijk een afwijking van ongeveer 9 tot 12 graden oostelijk ten opzichte van het ware

noorden.¹⁸ Nauwkeurige beschouwing van de plattegrond leert dat de noord-zuidas en het plein net niet loodrecht staan op de straat die de oost-westas vormt en de rechthoek van straten die de grens van het dorp bepalen. Dit valt eveneens terug te voeren op een pragmatische oplossing. De intentie was om drie wegen van het polderraster precies te laten aansluiten op drie hoeken van de dorpsplattegrond.¹⁹ Dat was richtinggevend voor de oriëntatie van de dorpsrechthoek, en die bleek net niet overeen te komen met de op het magnetische noorden uitgezette lengteas van het plein en aansluitende straten, dus werd er gesmokkeld: de rechthoek waarop de drie polderwegen uitkomen, is een tikje gedraaid ten opzichte van het plein en de noord-zuidas.

De kleine afwijkingen, zo je wilt onvolkomenheden, in de aanleg van Borssele doen weinig af aan het ontwerp van Soetwater. Integendeel, ze benadrukken juist de uitgesproken en deels niet voor de hand liggende of zelfs onpraktische ontwerpkeuzes die hij maakte. Hoe kunnen deze worden verklaard?

VOORBEELDEN

Voordat Soetwater zich op Borssele richtte, was hij betrokken bij de bedijking van Nieuw-Noord-Beveland. De Klerk schrijft daarover: 'De drijvende kracht achter de bedijking was eerst Maria van Nassau [dochter van Vader des Vaderlands Willem van Oranje], die als zaakwaarnemer optrad voor haar broer Philips Willem. Later, na haar huwelijk met Philips van Hohenlohe, was het deze echtgenoot die de zaken rond de bedijking behartigde. Onder de deelnemers van het bedijkingsproject waren enkele bekenden, zoals Johan van Oldenbarnevelt en Cornelis Soetwater, onder meer burgemeester van Goes.'²⁰

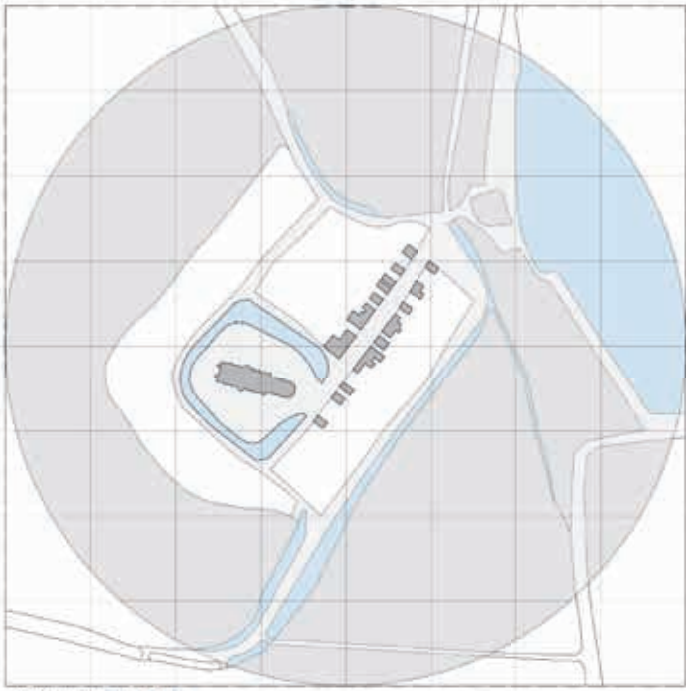
De bedijking van Nieuw-Noord-Beveland werd voltooid in 1598. In hetzelfde jaar werd aan de noordrand van de polder het dorp Colijnsplaat gesticht, bij een haven aan de dijk. Evenals in Borssele ligt de plattegrond gedraaid ten opzichte van het polderraster (afb. 6). In Colijnsplaat komt dit doordat het dorp de loop volgt van een oude kreekrug, die door natuurlijke inversie een stevige ondergrond bood.²¹ Overeenkomsten tussen de plattegronden van Colijnsplaat en Borssele zijn de rechtlijnige opzet en symmetrie. Verschil is

dat in Colijnsplaat de symmetrie wordt bepaald door een hoofdas, namelijk de voorstraat die van de haven bij de dijk naar een rechthoekige kerkring leidt, terwijl in Borssele het centraal gesitueerde rechthoekige plein voor dubbele symmetrie zorgt: spiegeling ten noorden en zuiden van de oost-westas en spiegeling ten oosten en westen van de noord-zuidas. Aangezien Soetwater deelnam aan de bedijking van Nieuw-Noord-Beveland en er slechts zestien jaar zit tussen de voltooiing van die polder en de aanvang van de bedijking van Borssele in 1614, is de kans groot dat hij Colijnsplaat als inspiratiebron heeft benut.

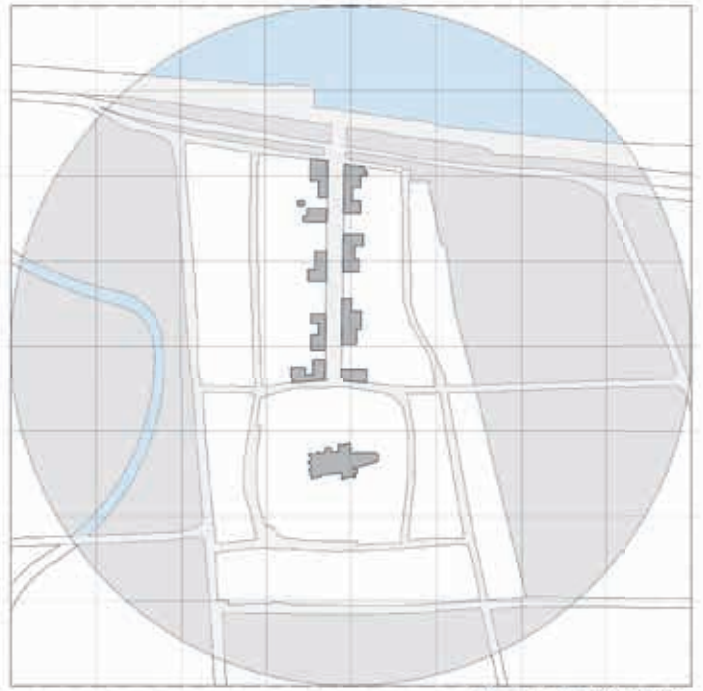
Daaruit volgt de vraag waar de opzet en rechtlijnigheid van Colijnsplaat vandaan kwamen. De combinatie van voorstraat en kerkring, in wezen een samenvoeging van twee middeleeuwse Zeeuwse dorpstypen, het voorstraattedorp en het kerkringdorp, valt terug te voeren op Dirksland, gelegen op Overflakkee (afb. 7).²² Dit verrees vanaf 1415 aan de rand van de bedijking. Dirksland is het eerste ringstraattedorp, oftewel voorstraat-kerkringdorp, dat wordt gekenmerkt door een buitendijkse haven en een hoofdstraat, de voorstraat genaamd. Deze verbindt de haven bij de dijk met de

7. Kaart van de zuidwestelijke delta met in de tekst genoemde plaatsen (tekening Pieter van der Weele)

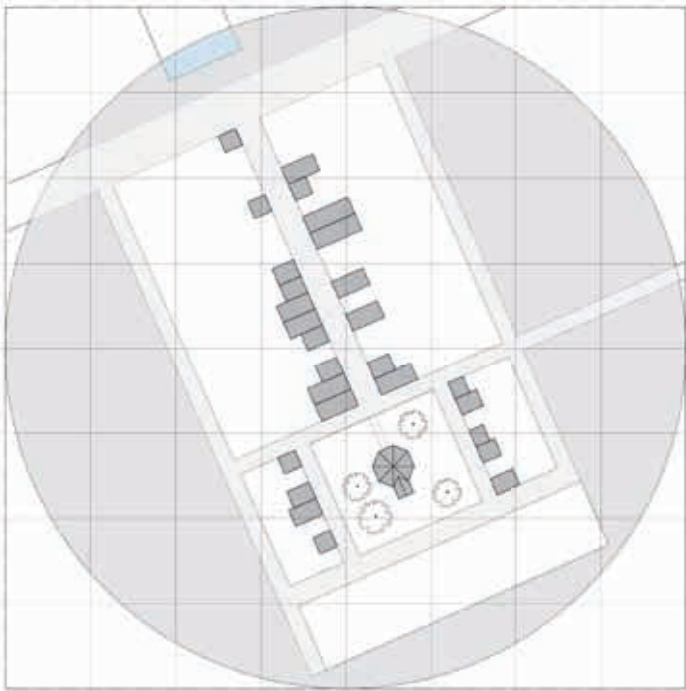

Dirksland 1415

Sommelsdijk 1465

Ruigenhil (Willemstad) 1565

Colijnsplaat 1598

8. Evolutie van het ringstraatdorp in de zuidwestelijke delta; achter de dorpsnaam staat het stichtingsjaar (tekening Pieter van der Weele)

kerk die omringd is door een ringvormige straat, de kerkring (afb. 8). Nadat dit nieuwe dorpsstype in 1415 was geïntroduceerd, werd het veelvuldig nagevolgd in nieuwe grote bedijkingen, bijvoorbeeld Middelharnis en Sommelsdijk uit 1465.²³ Deze dorpen vormden het economische en bestuurlijke centrum van een nieuwe samenleving op uit water gewonnen land.

Op afbeelding 8 valt te zien dat de ringstraatdorpen uit de vijftiende eeuw, zoals Dirksland en Sommelsdijk, geen rechthoekige opzet hebben: de kerkring is meer of minder rond, straten zijn niet kaarsrecht en kruisingen niet loodrecht. In de loop van de zestiende eeuw werden de stratenplannen rechthoekiger, wat goed valt te zien in Ruigenhil uit 1565, later Willemstad genoemd naar Willem van Oranje.²⁴ Dan komt ook de symmetrie nadrukkelijk in beeld: aan beide kanten en op gelijke afstand van de voorstraat loopt een achterstraat en de voorstraat komt precies centraal uit op een rechthoekige kerkring.²⁵ Colijnsplaat staat aan het eind van de bijna tweehonderdjarige ontwikkeling in de aanleg van ringstraatdorpen in de grote bedijkingen van de zuidwestelijke delta. Deze ontwikkeling valt grotendeels terug te voeren op een klein aantal invloedrijke adellijke families die het initiatief namen tot de bedijkingen en de aanleg van de dorpen: Adriaan van Borssele en zijn vrouw Anna van Bourgondië tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw, de markiezen van Bergen op Zoom en de Oranjes tijdens de zestiende eeuw.²⁶

De ordelijke opzet van de dorpen had meerdere redenen. De Klerk schrijft: ‘De meeste voorstraatdorpen vormen het onmiskenbare resultaat van planning. Dit geldt zeker voor de varianten met de kerkring. Hun plaats, en soms ook hun plattegrond, werd vaak al in het plan tot de bedijking en verkaveling van de desbetreffende polder aangeduid. De dorpen dateren meestal uit het jaar waarin de bedijking een feit was, of een tijdstip kort daarna.’²⁷ Werde het nieuwe land binnen de bedijking ingedeeld volgens een regelmatig systeem, dan lag het voor de hand dit ook te doen met de plattegrond van de nieuwe nederzetting. In verband met de bouw van nieuwe steden in de late Middeleeuwen merkt architectuurhistoricus Wim Boerefijn op dat als een landschap regelmatig was verkaveld, de stadsplattegrond die in dat landschap werd aangelegd doorgaans daarmee overeenstemde en dus eveneens regelmatig van opzet was.²⁸ Hij noemt ook diverse praktische redenen voor een rechthoekige opzet. Deze was eenvoudig te concipiëren, uit te leggen aan landmeters en uit te zetten op de grond. Rechthoekige kavels met uniforme afmetingen maakten het gemakkelijk om op basis van de oppervlakte belastingen en pacht te berekenen. Bovendien was een rechthoekig stratenplan eenvoudig te overzien, waardoor de publieke orde goed viel te handhaven.

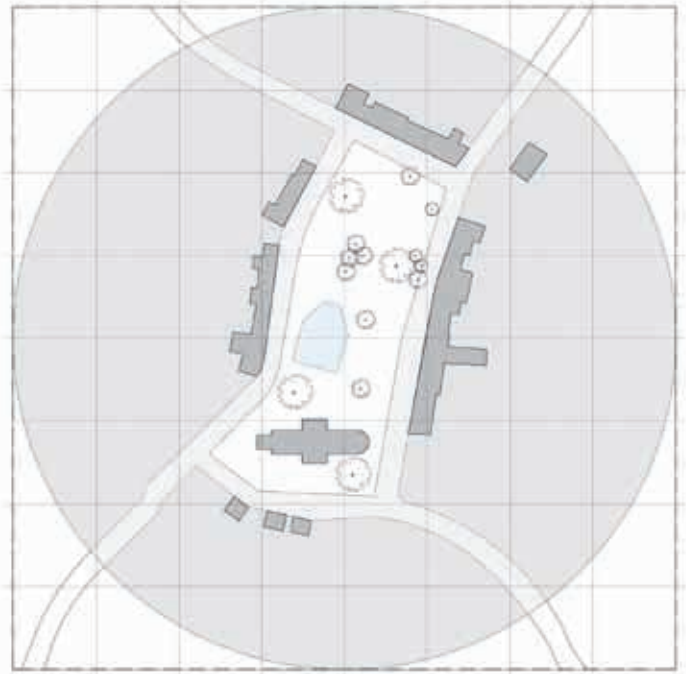
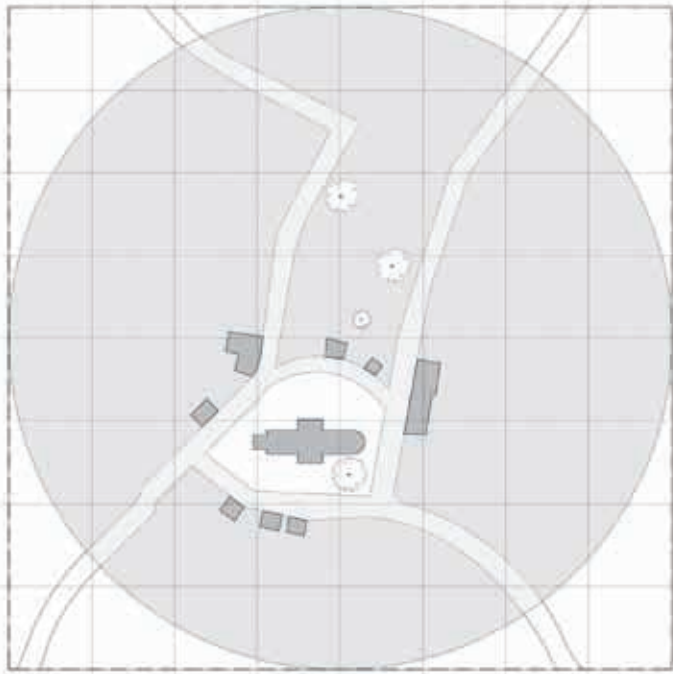
In een artikel in het tijdschrift *Urban Morphology*

gaat Boerefijn nader in op de betekenis die aan rechthoekige plattegronden werd gehecht: ‘Spatial order has always been a tool in forcing culture and control upon a “wild” nature and otherwise hostile territory, thus strengthening societal (and cosmological) order. The orthogonal plan is a very practical way to bring regular order to urban form. We human beings need to make everything we experience or conceive fit into an easily comprehensible system. We look for regularity in the world as we experience it, and subsequently we impose the rules that we abstracted on the world as it is, to make it fit even better our understanding of it. [...] Moral perfection could be symbolized by the geometrical form of the square.’²⁹ Iets dergelijks geldt ook voor de ringstraatdorpen. Vanaf het moment dat Adriaan van Borssele en zijn vrouw Anna van Bourgondië deze lieten bouwen, waren dat niet alleen de economische en bestuurlijke centra van de bedijkingen maar ook statussymbolen. Adriaan en Anna zullen hebben gedacht: nieuw land, een nieuwe samenleving, daar hoort natuurlijk ook een ontworpen nieuwe nederzetting bij, meer dan zomaar een dorp; dat zal ons aanzien, onze invloed en onze inkomsten vergroten.³⁰ Dit moet Soetwater hebben aangesproken. Blijft de vraag waardoor hij is geïnspireerd voor het rechthoekige plein van Borssele en de oriëntatie op het noorden.

ORIËNTATIE

Zoals gezegd was Pieter van der Nisse, baljuw van het dorp Nisse, zowel medebedijker van Borssele als landmeter van het nieuwe land en dorp. Nisse, waar Pieter zijn belangrijke bestuurlijke functie vervulde en de wortels lagen van de tweede nauw bij de bedijking betrokken burgemeester David van der Nisse, is gesitueerd ten noordoosten van Borssele, centraal in de Zak van Zuid-Beveland. Het oude dorp wordt gekenmerkt door een min of meer rechthoekig plein, waarop aan de zuidkant de kerk staat en aan de noordkant de vate ligt (afb. 9). Middeleeuwse dorpen met zo’n plattegrond zijn zeldzaam in Zeeland. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat Nisse oorspronkelijk een kerkringdorp was, maar dat bewoners langs de twee landwegen vanaf de kerkring richting het noorden huizen bouwden. De sloot die de kerk omringde werd gedempt en de twee wegen met huizen erlangs noordelijker met een straat verbonden. Dit resulteerde in het aan vier kanten bebouwde langwerpige plein, dat vanaf 1326 in schriftelijke bronnen wordt genoemd.³¹

Vergelijken we Borssele met Nisse, dan vertoont het nieuwe dorp een reeks opvallende overeenkomsten met het oude: de centrale ligging (Nisse in oudland, Borssele in nieuwland³²), het rechthoekige plein met aan de zuidkant de kerk en aan de noordkant de vate, en bovenal de oriëntatie van dit plein op het noorden. Het plein van Borssele kan worden beschouwd als een generationaliseerde, rechthoekige nieuwe versie van het

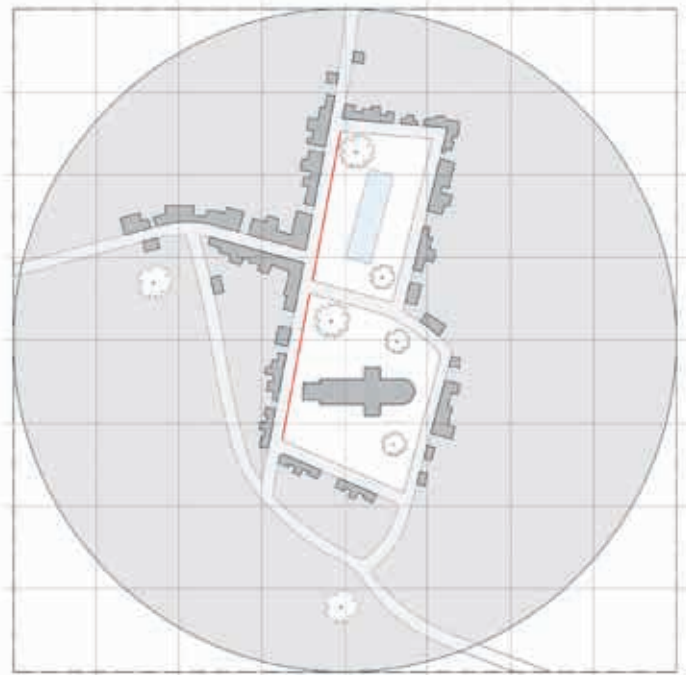

0 100 200

9. Reconstructie van de plattegrond van Nisse in de beginfase, toen het een typisch kerkringdorp was (links). Plattegrond van Nisse nadat de straat ten noorden van de kerk was verlegd en het rechthoekige plein met de vate was ontstaan (rechts) (tekeningen Pieter van der Weele)

10. Reconstructie van de plattegrond van Kloetinge in de beginfase, toen het een typisch kerkringdorp was, met een vate die vermoedelijk terugging op een oude kreek (links). Plattegrond van Kloetinge nadat het gebied met de vate ten noorden van de kerk door de aanleg van straten en huizen de vorm van een rechthoekig plein had gekregen; de lange zijden van het plein en de kerkring (rood gemarkeerd) hebben ongeveer dezelfde lengte (rechts) (tekeningen Pieter van der Weele)

0 100 200

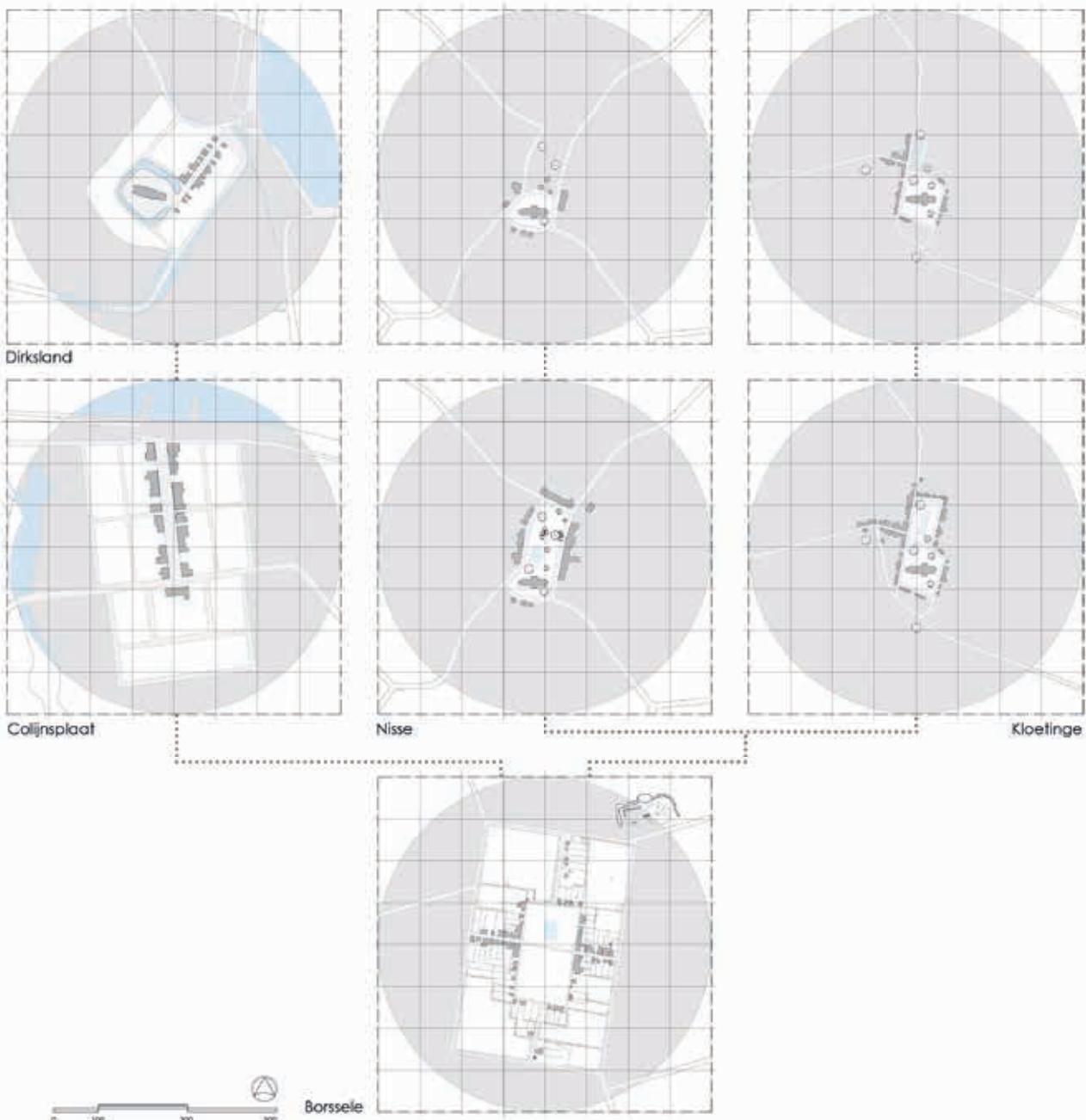

plein in Nisse. Nisse was het belangrijkste en grootste dorp in de Zak van Zuid-Beveland. In het noordelijk deel van Zuid-Beveland wordt Kloetinge gekenmerkt door een overeenkomstige bijzondere opzet en gefaseerde totstandkoming als Nisse (afb. 10). Kloetinge was oorspronkelijk eveneens een kerkringdorp, dat in elk geval teruggaat tot de elfde eeuw. Het langwerpige op het noorden georiënteerde plein met op de zuidelijke helft de kerk en op de noordelijke helft de vate, vermoedelijk een oude kreekrest, ontstond omstreeks dezelfde tijd als dat in Nisse.³³

In 1572, toen Cornelis Soetwater rond de twaalf jaar was, ging Kloetinge tijdens gevechten tussen de Geu-

zen en de Spanjaarden in vlammen op.³⁴ Vijf jaar lang trokken vervolgens de strijdende partijen een spoor van vernieling door het platteland op de Zeeuwse eilanden. Deze aangrijpende gebeurtenissen in de beginjaren van de Opstand zullen grote indruk hebben gemaakt op de jonge Cornelis. Geïnspireerd door de vrede en het optimisme tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) wilde Soetwater ongetwijfeld een daad stellen toen hij in 1614 als burgemeester van Goes en dijkgraaf in de positie was het initiatief te nemen tot de bedijking van Borssele, waarbij een en ander samen kwam in de uitgesproken plattegrondvorm van het dorp Borssele (afb. 11).³⁵

11. Herkomst van de plattegrond van Borssele verbeeld in de vorm van een ontwikkelingsreeks (tekening Pieter van der Weele)

CONCLUSIE

Soetwater en zijn medebedijkers zetten de eerbiedwaardige traditie voort die in de loop van de vijftiende eeuw met de aanleg van de ringstraatdorpen in de grote bedijkingen van Flakkee was ingezet door Adriaan van Borssele, dus was het mooi meegenomen dat het nieuwe dorp Borssele werd gesticht naast de resten van het stamslot van de familie van Borssele. De symbolische betekenis van de nieuwe dorpen die voor Van Borssele en zijn navolgers, de markiezen van Bergen op Zoom en de Oranjes, van belang was naast de economische en bestuurlijke functie, zette Soetwater naar zijn hand. Door de tendens naar rechtlijnigheid en de symmetrie in de aanleg van de ringstraatdorpen uit de zestiende eeuw verder te brengen met de dubbel symmetrische plattegrond van Borssele, kon hij de overwinning van de ratio op de chaos benadrukken. Niet alleen in de zin dat het woeste water werd omgezet in geordend cultuurlandschap, maar ook dat na de jarenlange oorlog met het Twaalfjarig Bestand een periode van rust en orde en een zonnige toekomst aanbraken.

Door het plein van Borssele nadrukkelijk en tegendraads, want bepaald niet praktisch ten opzichte van

het polderraster, op het noorden te oriënteren en vorm te geven naar voorbeeld van het belangrijkste dorp in het oudland van de Zak van Zuid-Beveland Nisse, verankerden Soetwater, burgemeester David van der Nisse en landmeter Pieter van der Nisse het nieuwe dorp welbewust in de nabije omgeving. Bovendien kan Borssele gezien de overeenkomsten met het tijdens de Opstand verwoeste Kloetinge worden opgevat als een symbool van het herstel en de wederopstanding van Zuid-Beveland na jarenlang oorlogsgewoel.

Kortom, in de vorm en oriëntatie van de plattegrond van Borssele komt het beste uit de Zeeuwse bedijkings- en dorpaanlegtraditie én uit de meest opvallende oude Zuid-Bevelandse dorpen samen en wordt dit gecombineerd en vernieuwd: enerzijds voortbordurend op het bestaande, anderzijds afwijkend door het centrale rechthoekige plein in samenhang met de dubbele symmetrie die in geen enkele eerdere dorpsstichting is terug te vinden. We zullen het nooit zeker weten, maar wellicht droomde burgemeester Cornelis Soetwater over Borssele als een symbool van een glorieuze toekomst voor Zeeland, in het bijzonder Goes en Zuid-Beveland, in de jonge Republiek.

Pieter van der Wee schreef onder begeleiding van Reinout Rutte tijdens zijn Master 2 op de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft een scriptie over Borssele. Deze scriptie vormde het uitgangspunt voor dit artikel over Borssele, dat Van der Wee en Rutte samen schreven. Van der Wee ontving voor zijn bijdrage aan het onderzoek een studiebeurs van de Nikos & Lydia Tricha Foundation for Education and European Culture.

NOTEN

- 1 Zie en vergelijk: A.P. de Klerk, 'Bewoningsvormen van het oude en van het nieuwe land. Dorpen in Zeeland', in: M.W. Heslinga e.a., *Nederland in kaarten. Veranderingen van stad en land in vier eeuwen cartografie*, Ede 1985, 72-75; J. de Ruiter, *Borssele. Dorp bewesten de vijfzode*, Goes 1994; C. Steenbergen e.a., *De Polderatlas van Nederland. Pantheon der Lage Landen*, Bussum/Delft 2009, 282-295.
- 2 De Ruiter 1994 (noot 1), 8.
- 3 De Ruiter 1994 (noot 1), 18; M. Vrijlandt e.a., *Borssele & polder. 400 jaar*, Borssele 2016, 15.
- 4 L.J. Abelmann, 'Cornelis Adriaenszoon Soetwater. Ontwerper van het grondplan van het dorp Borssele', *Zeeuws Tijdschrift* 21 (1971), 48-51, 51.
- 5 De gebieden in het zuidwestelijk zeeleilandschap die voor 1250 in cultuur zijn gebracht worden oudland genoemd, die na 1250 nieuwendland. Zie daarover: A.P. de Klerk, 'Zuidwestelijk zeeleilandschap', in: S. Barends e.a. (red.), *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*, Utrecht 2010, 32-45.

- 6 Vrijlandt e.a. 2016 (noot 3).
- 7 Abelman 1971 (noot 4), 48.
- 8 Abelman 1971 (noot 4), 49.
- 9 Abelman 1971 (noot 4), 49.
- 10 A.P. de Klerk, 'Dorpen in soorten. De Zeeuwse dorpen, onderscheiden naar hun plattegrondsvorm', in: K. Bos, J. van Damme en A. de Klerk (red.), *Dorpen in Zeeland*, Middelburg 1991, 69-80.
- 11 De Klerk 1991 (noot 10), 76-77.
- 12 Vrijlandt e.a. 2016 (noot 3), 16. Het kerkgebouw werd pas voltooid in 1851.
- 13 R. Rutte, 'Wording en vorm van de dorpen in de bedijkingen van Voorne-Putten en de Hoekse Waard (13e-17e eeuw)', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 26 (2008), 53-66; R. Rutte, 'Nieuw land - nieuwe samenleving - knappe nederzetting. Dorpen in de vijftiende- en zestiende-eeuwse bedijkingen in de zuidwestelijke delta', in: H. Baas e.a. (red.), *Historisch cultuurlandschap in Nederland. Vijf bijdragen*, Utrecht 2010, 71-95.
- 14 P.J. 't Hooft, *Dorpen in Zeeland*, Amsterdam 1944.
- 15 De Ruiter 1994 (noot 1), 25-26. Het betreft documenten in het gemeentearchief van Goes, waaronder cijnslijsten over het uitgeven van bouwpercelen in Borssele, die in de publicatie van De Ruiter uitgebreid aan bod komen. Zie voor de archiefstukken: H. Uil, *Inventaris van het archief van de stad Goes*, hoofdstuk v. C Rekeningen van ontvangsten en uitgaven door de rentmeesters van de heerlijkheid Borssele, inventarisnummer 1599 voor de rekeningen uit 1622 en inventarisnummer 1601 voor die uit 1627.
- 16 Mogelijk is de noordkant van het plein

- pas tijdens de achttiende eeuw bebouwd. Zie daarover: De Ruiter 1994 (noot 1), 26.
- 17 De Ruiter 1994 (noot 1), 25-26.
- 18 Zie: R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden*, Bussum/Tielt 2018, 24. Jacob van Deventer oriënteerde zijn stadsplattegronden tussen ongeveer 1545 en 1575 op het noorden. Zijn noorden vertoont een afwijking van ongeveer 12 graden oostelijk ten opzichte van het ware noorden. Zie bijvoorbeeld Van Deventers plattegrond van Elburg met daarnaast een recent Google Earth-beeld op pagina 433. Vergelijk: C.G. Langereis en H. Kars, 'Paleomagnetische datering van de kalkoven te Nijmegen', in: *Nederlandse Archeologische Rapporten* 9, Amersfoort 1990, 63-69, i.h.b. 65, waar sprake is van een afwijking van 9 graden.
- 19 Vergelijk: Steenbergen e.a. 2009 (noot 1), 498.
- 20 A.P. de Klerk, *Het Zeeuwse monument. Het voorstraatdorp Colijnsplaat*, Goes 1998, 18.
- 21 H. Hollestelle, *Beschermde stads- en dorpsgezichten ingevolgde artikel 35 van de Monumentenwet 1988. Colijnsplaat, gemeente Noord-Beveland*, Den Haag 1988, 2.
- 22 Rutte 2010 (noot 13), 73-75.
- 23 Rutte 2010 (noot 13), 75-86.
- 24 Rutte 2010 (noot 13), 86-89. Vergelijk: Steenbergen e.a. 2009 (noot 1), 497-498.
- 25 Soms wordt de rechtlijnige opzet van Borssele in verband gebracht met de begin zeventiende eeuw in Leiden docerende wiskundige en ingenieur Simon

Stevin; zie bijvoorbeeld: De Klerk 1985 (noot 1), 72. Daarbij is wel verondersteld dat Zeeland een perifeer, geïsoleerd eilandengebied in de Republiek was, waar een bijzondere plattegrond als die van Borssele niet bedacht zou kunnen zijn door de autochtonen. Een dubbel misverstand, aangezien het water toentertijd juist de verbindende infrastructuur vormde en tijdens de vijftiende-zeventiende eeuw niet het hart van Holland maar de zuidwestelijke delta een rijke traditie en praktijk kende in de aanleg van nieuwe dorpen. Anders gezegd: bij het aanleggen van een nieuw dorp lieten Zeeuwen zich inspireren door deze traditie en praktijk, die samenhangen met de bedijkingsen in de zuidwestelijke delta, en niet door een theoreticus in Leiden. Lang werd aangenomen dat Stevin grote invloed had op de steden-

bouwkundige praktijk in de zeventiende eeuw; zie bijvoorbeeld: E. Taverne, 'Stevens koopmansstad', in: M. Jonker, L. Noordegraaf en M. Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgewest. Stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1984, 89-100. Uit de volgende recente publicaties blijkt dat dat niet zo is: C. van den Heuvel, 'De Huysbouw'. *A reconstruction of an unfinished treatise on architecture, town planning and civil engineering by Simon Stevin*, Amsterdam 2005, 51-59; R. Rutte en J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum/Delft 2014, 195-209 en 258-260.

Geografisch Tijdschrift 31 (2013), 3-15.
 29 W. Boerefijn, 'Geometry and medieval town planning. A contribution to the discussion', *Urban Morphology* 4 (2000), 25-28, 26-27.
 30 Rutte 2010 (noot 13), 86.
 31 J. de Ruiter, *De geschiedenis van Nisse*, Borssele 1987, 5.
 32 De Klerk 2010 (noot 5).
 33 M. van der Jagt, 'Klusdorp blijft een rijk dorp', *Provinciale Zeeuwse Courant* 29 augustus 2001, 25.
 34 L.J. Abelmann, 'Cornelis Adriaensz. Soetwater', in: *Encyclopedie van Zeeland*, Middelburg 1982-84 https://encyclopedievanzeeland.nl/Cornelis_Adriaensz._Soetwater.
 35 Zie over Zeeland in de Gouden Eeuw: P. Brusse en W. Mijnhardt (red.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel II: 1550-1700*, Zwolle 2012.

P.A. VAN DER WEELE haalde zijn diploma Architectuur in 2019 aan de Universiteit van Patras in Griekenland. In hetzelfde jaar werd hij toegelaten tot de Masteropleiding Architectuur aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, met een studiebeurs van de Foundation for Education and European Culture. Zijn afstudeerrichting is Heritage & Architecture.

DR. R.J. RUTTE is stads- en architectuurhistoricus. Sinds 2004 werkt hij als universitair docent bij de leerstoel Architectuur- en Stedenbouwgeschiedenis aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

THE STORY BEHIND BORSSELE'S FORM AND ORIENTATION ORIGINS AND SIGNIFICANCE OF A SEVENTEENTH-CENTURY ZEELAND VILLAGE PLAN

PIETER VAN DER WEELE AND REINOUT RUTTE

The village of Borssele was founded in 1616 in a polder of the same name on the island of Zuid-Beveland in the province of Zeeland. The driving force behind both the diking of the polder and the construction of the village during the Twelve Year Truce (1609-1621) in the young Dutch Republic was the mayor of the city of Goes, Cornelis Soetwater. This article argues that the unusual form and orientation of the Borssele village plan reflects a conscious decision by Soetwater to combine and improve on the best of the Zeeland's impoldering and village planning tradition, and on the most striking old Zuid-Beveland villages.

Soetwater's decision to give Borssele's main square a resolutely northern orientation and an unconventional, rotated positioning within the polder grid, and to model its plan on that of the most distinctive medieval villages on the islands of Zuid-Beveland, Nisse and Kloetinge, served to anchor the new village emphatically in its immediate surroundings.

Moreover, Borssele represents the culmination of an honourable tradition initiated during the fifteenth century by the Zeeland nobleman Adriaan van Borssele with the construction of *ringstraatdorpen*¹ such as

Dirksland, Sommelsdijk and Middelharnis, in the large Flakkee polders. The marquises of Bergen op Zoom and the family of Orange continued this tradition during the sixteenth century in the construction of Willemstad and Colijnsplaat, among others.

Soetwater exploited the symbolic significance of these new villages, which was as important to Adriaan van Borssele and his followers as their economic and administrative function, for his own purposes. By continuing a trend towards orthogonality and symmetry in the layout of sixteenth-century *ringstraatdorpen* in the double symmetry of the Borssele street plan, Soetwater was able to emphasize the victory of rationality over chaos. Not just in the sense that the wild water had been turned into orderly cultural landscape, but also in the sense that after many years of war, the Twelve Year Truce had ushered in a period of peace, order and the prospect of a bright future.

1 The *ringstraatdorp* was a combination of two older types of Zeeland village plans, the *kerkringdorp* and the *voorstraatdorp*. Its main street (*voorstraat*) was perpendicular to the polder dike and its landward end terminated in a *kerkring* (church encircled by a street).